

FTAMP 03.11.09

ТҰРСҰН ХАЗРЕТӘЛІ МАХАНҰЛЫ

Тарих ғылымдарының докторы,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің
профессоры, (Түркістан қ., Қазақстан Республикасы).

E-mail: khazretali.tursun@ayu.edu.kz

 0000-0002-8610-522X :

АРХИВ ҚҰЖАТТАРЫНДАҒЫ СҰЛТАНБЕК ҚОЖАНОВТЫҢ ҚУҒЫНДАЛУ ТАРИХЫ

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақала көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, публицист Сұлтанбек Қожановтың саяси қуғын-сүргінге ұшырауына қатысты архив құжаттарын талдауға арналған. Мемлекет басшысы Қ.Тоқаевтың 2021 жылғы саяси қуғын-сүргін құрбантарын толық ақтауға қатысты Жарлығы осы тақырыптағы зерттеулерге тың серпіліс берген еді. Мемлекеттік бағдарлама аясында жүзеге асырылып жатқан ғылыми проблеманы жеке тұлғаға қатысты архив құжаттары негізінде талдау Отан тарихын өзектілендіруге үлес болып қосылады деп ойлаймыз. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері.* Зерттеудің басты мақсаты С.Қожановтың саяси қуғын-сүргінге ұшырауының себептеріне архив құжаттары негізінде талдау жасау болып белгіленді. Осыған сәйкес архивтік құжаттармен археографиялық жұмыстар жүргізу; тың мәліметтерді ғылыми айналымға ұсыну; мәселені зерттеудің әдіс-тәсілдерін нақтылау; қайраткердің қуғындалу тарихын ғылыми қалпына келтіру міндеттері шешілуі тиіс. *Жұмыстың ғылыми және тәжірибелік маңыздылығы.* Мақалада С.Қожановтың тергеу хаттамаларын ғылыми айналымға ұсынуға байланысты методологиялық тұжырымдар мен зерттеу тәжірибелері бойынша жасалған қорытындылар осы бағыттағы ізденістерге бағдар бола алады деп ойлаймыз. *Нәтижелер.* С.Қожановтың архив қорларынан табылып, айналымға ұсынған құжаттарының мәліметтері өткен ғасырдың 30 жылдары ұлт қайраткерлеріне қатысты жүргізілген саяси репрессия тарихының мазмұнын толықтырады және зерттеу тәсілдерін жаңалайды.

Түйін сөздер: Сұлтанбек Қожанов, саяси қуғын-сүргін, құпия қорлар

ТУРСУН ХАЗРЕТАЛИ МАХАНУЛЫ

Доктор исторических наук,
профессор. Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда
Ясауи, г.Туркестан, Республика Казахстан.

e-mail: khazretali.tursun@ayu.edu.kz <https://orcid.org/0000-0002-8610-522X>

ИСТОРИЯ РЕПРЕССИ СУЛТАНБЕКА ХОДЖАНОВА В АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТАХ

Аннотация. *Введение.* Статья посвящена анализу архивных документов, связанных с политическим преследованием выдающегося государственного и общественного деятеля публициста Султанбека Кожанова. Указ главы государства К.Токаева о полном реабилитации жертв политических репрессий в 2021 году дал новый импульс исследованиям на эту тему. Мы полагаем, что анализ научной проблемы на основе архивных документов, касающихся отдельных лиц, реализуемой в рамках государственной программы будет способствовать актуализации отечественной

истории. *Цель и задачи исследования.* Основной целью исследования был анализ причин политического преследования С. Ходжанова на основе архивных документов. Соответственно, проведение археографических работ с архивными документами; представление новых сведений в научный оборот; уточнение методов исследования проблемы; необходимость решения задачи восстановления истории преследования деятеля. *Научная и практическая значимость работы.* В статье мы полагаем, что методические выводы и исследовательский опыт, связанные с представлением в научный оборот следственных отчётов С. Ходжанова, могут послужить руководством для исследований в этом направлении. *Полученные результаты.* Сведения документов С. Ходжанова, обнаруженные в архивах и представленные в обращение, дополняют содержание истории политических репрессий против национальных деятелей в 30-е годы прошлого века и актуализируют методы исследования.

Ключевые слова: Султанбек Ходжанов, политические репрессии, секретные фонды.

TURSUN KHAZRETALI

Doctor of Historical Sciences,

Professor. International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasawi. (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: khazretali.tursun@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-8610-522X>.

HISTORY OF REPRESSION OF SULTANBEK KHODJANOV ACCORDING TO ARCHIVAL DOCUMENTS

The article is devoted to the analysis of archival documents related to the political persecution of the prominent state and public figure publicist Sultanbek Kozhanov. The decree of the head of state K.Tokayev on full rehabilitation of victims of political repressions in 2021 gave a new impetus to research on this topic. We believe that the analysis of the scientific problem on the basis of archival documents relating to individuals, implemented within the framework of the state programme will contribute to the actualization of the history of the Fatherland. Purpose and objectives. The principal objective of the study was to examine the reasons behind the political persecution of S. Kozhanov, with a particular focus on the analysis of archival documents. Consequently, the archaeological study of archival documents was conducted, new information was introduced into the scientific corpus, the methods of research were clarified, and the necessity to restore the history of the persecution of the figure was identified. Scientific and practical significance. In this article, we propose that the methodological conclusions and research experience related to the presentation of the investigative reports of S. Kozhanov can serve as a guide for research in this direction. The results obtained are as follows. The information contained in the documents of S. Kozhanov, which have been discovered in archives and presented to the public, will serve to complement the content of the history of political repression against national

Keywords: Sultanbek Khodzhanov, political repressions, secret funds

Кіріспе. *Kіріспе.* XX ғасырдың 20-30жылдары саясат сахнасына шыққан қазақ ұлттық элитасының шоғырындағы жарқын тұлғалардың бірі Сұлтанбек Қожановтың өмірбаяны ғылыми тұрғыда біршама қалпына келтірілді. Дегенмен, оның саяси қуғын-сүргінге ұшырауына қатысты архивтік құжаттары соңғы кезге дейін қолжетімсіз болуы оның өмірбаянының толықтыруға мүмкіндік бермей келді. Алматы, Мәскеу, Ташкент қалаларындағы ведомстволық архивтердің құпия қорларындағы С.Қожановтың тергеу істерімен танысу осы тақырыпты деректік тұрғыда ғылыми талдауға негіз болды. Зерттеуде С.Қожановтың биографиясын ғылыми қалпына келтіру басты мақсат болып

белгіленді. Соған сай ведомстволық архив қорларындағы қайраткердің құжаттық деректері талданып, ғылыми айналымға ұсынылады. Ғылыми маңыздылығы. С.Қожановтың өмірбаянына қатысты белгісіз болып келген мәліметтерді ғылыми айналымға алғаш рет ұсынады және тергеу құжаттарын дереккөз ретінде қолданудың әдістерін ұсынады. Бұл нәтижелер саяси қуғын-сүргін процесіне ғылыми баға беруге ықпал етіп, жаңа тарихи таным қалыптастыруға септігі тиеді.

Өз қатарластары сияқты С.Қожановтың қоғамдық-саяси қызметі қарқынды саяси күреспен өтті. Өрлеу мен құлдыраудан тұратын осы күрес жолында оның жеңіске жеткен, жеңілген сәттері аз емес еді. Мектеп мұғалімінен Түркістан АКСР Ағарту халкомы, уездік-қалалық Кеңес атқару комитеті төрағасының орынбасарынан Түркістан Орталық Атқару Комитеті төрағасы қызметіне, қатардағы партия мүшесінен БК(б)П ОК Ортаазиялық бюросының мүшелігі, Қазақ Өлкелік партия Комитетінің екінші хатшысы лауазымына қызметтік өрлеуі кеңестік кадр саясатының өзегін құраған партиялық-мемлекеттік номенклатура жүйесінің талаптары шеңберінде өрбіді. Сол сияқты 1925 жылы Голощекиннің қысымымен Мәскеуге оқуға жіберілуінен кейінгі кезеңдегі қосалқы мәндегі шаруашылық саласының қызметтеріне тартылуы да осы жүйенің талаптарына сай өрбіді. Тоталитарлық биліктің нығаюы Кеңес Одағындағы идеологияны жаппай қадағалауға алуы жағдайында ұлттық, саяси құндылықтардың коммунистік құндылықтармен алмастырылуы «Үлкен террорға» алып келді. С.Қожанов та коммунистік қоғамнан аласталуы тиіс миллиондаған тұлғалардың қатарында саяси қуғын-сүргіннің құрбанына айналды.

Талдау.

Саяси қуғын-сүргін құжаттарын зерттеушілерге қол жетімді етуге Кеңес Одағы Орталық билігінің мұрагері ретінде Ресей парламенті негіз қалап берді. 1991 ж. 18 қазанында қабылданған «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» Заңға сәйкес жаппай архивтік-тергеу істерін «құпиясыздандыру» қолға алынды (Закон РФ "О реабилитации жертв политических репрессий" от 18.10.1991 N 1761-1 : 3-8) да аталған құжаттар зерттеушілерге қолжетімді болып, Ресейде осы тақырыптағы алғашқы жарияланымдар пайда болды. Осы ақпараттар толқынында Қазақстанда саяси қуғын-сүргін құрбандарының тергеу материалдарын ғылыми айналымға ұсынған зерттеулер жарық көре бастады (Досжан, 1993), (Жұртбай, 2008). 90-жылдың екінші жартысынан бастап бұндай басылымдардың сипаты өзгерді. Алғашқы кезде ол жарияланымдар публицистикалық-иллюстративті сипатта болса, ендігі жерде тергеу істері маңызды дереккөз ретінде байыпты талдана бастады.

Қуғын-сүргінге ұшырағандардың тергеу құжаттарының тарихи деректерге айналуының өзі құқықтық қамтамасыз етілуімен бірге оған деген теориялық, әдіснамалық және әдістемелік ұстанымдар қалыптасуы тиіс болды. Бұл жұмысқа да ресейлік ғалымдар негіз қалады. Осы бағытта жарық көрген әдебиеттердің өзі біршама (Издание судебных-следственных документов советского периода), (Ковальчук Л.В. Методические рекомендации по описанию архивно-следственных дел. Одесса, 2002.), Ресейдің орталық басылымдарында тергеу құжаттарын айналымға ұсынған іргелі еңбектер жарық көрді.

Жазалау органдарының қызметінің жемісі ретінде тергеу істері осылайша кеңестік кезеңдегі еліміздің саяси тарихының әртүрлі қырларын қарастырудағы маңызды дереккөзге айналды. Еліміздің барлық аймақтарында қуғын-сүргін құрбандары тізімін ұсынған «Азалы кітаптар» жарық көре бастады.

Тергеу істерін жариялау және оларды зерттеулерде пайдалану осы тұрпаттағы тарихи деректердің толықтығы мен шынайылығы туралы мәселе туындатты. «Зерттеуші археографтар құжаттардың мемлекеттік сақтауға берілген кезде «тазалауға»

ұшырағандығын, көптеген құжаттардың оперативті жұмыстардың құпиялығын жария етпеу және тергеу құпиясын сақтау мақсатында жойылғандығын атап айтады» (Кладов, 2011 : 72). Елімізде де осындай жағдай қалыптасқан. «Мемлекеттік құпиялар туралы» ҚР Заңында саяси қуғын-сүргін құрбандарының істері мемлекеттік құпияға жатпайтындығы анық жазылғанымен құқыққорғау органдарының нормативті құжаттары мен ережелері ведомстволық архивтеріндегі құжаттардың зерттеушілерге қолжетімділігіне кедергі болып келген еді. 2021-2023 жылдары Саяси қуғын-сүргін мен ашаршылық құрбандарын толық ақтауға қатысты жүргізілген архивтік іздестіру жұмыстары тергеу істеріне қатысты құжаттар корпусын айналымға ұсынды. Ендігі кезекте осы құжаттармен археографиялық жұмыстар жүргізу қолға алынды.

Әдістер мен деректер

Тергеу хаттамаларын тарихи дереккөз ретінде ғылыми айналымға ұсынудағы ең басты түйткіл - оларда ақылға сыймайтын, қисынсыз, сандырақ айыптаулардың орын алуы. Осының өзі тергеу істерімен жұмыс жасаудың өзгеше тәсілін, өзгеше методологиясын қажет етеді.

Елімізде саяси қуғын-сүргін құрбандарының құжаттары тарихи дереккөз ретінде қолдану тәжірибелері тарихи тұлғалардың ғылыми өмірбаянын қалпына келтіру әдістерінде қолданылып келеді. Зерттеуімізді ресейлік тарих ғылымында қалыптасқан саяси қуғын-сүргін құжаттарын талдау мен сынаудың тәсілдері қолданылды. Сол сияқты ҚР Президенті Қ.Тоқаевтың 2020 жылғы жарлығына сай құрылған саяси қуғын-сүргін мен ашаршылық құрбандарын толық ақтау бойынша құрылған мемлекеттік комиссияның методологиялық тұжырымдары басшылыққа алынды. Тергеу хаттамаларын тарихи дереккөз ретінде талдап, айналымға ұсыну саяси қуғын-сүргін тақырыбындағы зерттеулерде әзірге қолға алына қойған жоқ. Солардың қатарында көрнекті мемлекет қайраткері Сұлтанбек Қожановқа қатысты тергеу құжаттары әзірге толық айналымға шыққан жоқ. Осы зерттеуіміз тақырыпқа қатысты алғашқы қадам. Қожановтың 1937 жылғы 20 шілдедегі бірінші тергеу хаттамасы алғаш рет 2004 жылы айналымға ұсынылды (Лубянка, 2004 : 155-161). Ал басқа құжаттары қолжетімді болмағандықтан осы кезге дейін айналымға шыққан жоқ. Біз қайраткердің қуғын-сүргін құжаттарының кейінгі екі хаттамасын талдап, айналымға ұсынамыз. Сонымен бірге С.Қожановтың қуғындалуына негіз болған себептерді айғақтайтын архивтік деректерге де талдау жасаймыз.

Нәтижелер

Жаппай қуғын-сүргін кезінде тергелушілердің кінәсін мойнына алмаған тергеулерін хаттамаламау туралы арнайы нұсқаудың болуының өзі тергеу құжаттарының толық еместігін айғақтайды. Ал жеке істерде сақталған тергеу хаттамалары көбіне бір қалыптан шыққандай сипат алады және олардың бұрмалағаны көзге ұрып тұрады. «Сақталған істерді шынайы және салыстырмалы түрде толық мәліметтер деп айтуға болмайды. Дегенмен, осы түрінің өзінде ол миллиондаған қуғын-сүргін құрбандарының есімін қалпына келтіруде және кеңестік қуғын-сүргін жүйесінің қызмет етуінің заңдылықтарын бағамдауда үлкен маңызға ие» (Ковальчук, 2002 : 4) екендігін ескерсек, онда осы құжаттардың ұсынатын ақпараттарын талдағанда олардың толық емес екендігіне және тергеушілер тарапынан бұрмаланғандығына назар аударуылуы керек.

Зерттеу тәжірибесі көрсеткендей қуғын-сүргіннің тергеу істері бұрмаланған дереккөз екендігі белгілі. Әйтсе де, ол құжаттарды заңсыздық пен зұлматтың куәсі ғана емес, сол дәуірдің тарихи ескерткіші ретінде жариялау қажеттігі де айқын. Ендігі мәселе күрделі сипаттағы осы тергеу істерін тарихи құжат ретінде қарастырудың ортақ

әдіс-тәсілдерін қалыптастырудан туындайды. Әйтсе де, «әртүрлі процестер, әртүрлі уақыт және әртүрлі істердің болуына орай біртұтас әдістеменің болуы мүмкін емес» (Перемышленникова, 2000 : 230) екендігі де есте болуы керек. XX ғасырдың құжаттануында тарихи бұрмалау ретінде бұл құжаттарды деректанулық талдау ең бір өткір және күрделі мәселе болып қалып отыр. Содан да соңғы кезге дейін деректануға арналған әдебиеттерде тергеу істерін дереккөз ретінде қарастырған ортақ әдістеме болған жоқ.

Қазіргі кезде кез келген байыпты зерттеуші тергеу істері құжаттарының жаппай бұрмаланған, әйтсе де сыни көзқарасты талап ететін өзіндік тарихи дереккөз екендігін жоққа шығармайды. Содан да ол материалдарды тұтас бір кезеңнің мәдени ескерткіші ретінде тыңғылықты ғылыми талдаулармен, дереккөз ретінде ғылыми айналымға ұсыну керектігі де айқын.

Архивтік құжатқа айналған тергеу істері дегеніміз құрамы мен түрі қуғындау органдарының ВЧК-дан КГБ-ға дейінгі даму жолында көп өзгеріске түскен түрлі дереккөздердің кешені. Тергеу істерін қалыптастыру ережесі қылмыстық-процессуалдық кодекспен белгіленгенімен сот-тергеу тәжірибесінің әртүрлі болуы міндетті құжаттардың құрамы, мазмұны, олардың безендірілуіне өз қолтаңбасын қалдырғандығы аңғарылады.

Тергеу ісінің құрамындағы құжаттардың ең негізгісі тергеу хаттамалары болып келді. Ол хаттамалардың жасақталуы мынадай міндетті құрауыштардан тұрады: хаттаманың түзілген уақыты, мекен-жайы; хаттама толтыруға негіз болған әрекет; хаттама жүргізушінің қызметі; шені, статьясы, процессуалды әрекетке қатысушылардың хаттамамен танысуы туралы мәліметтер, соңында хаттаманы толтыруға қатысушылардың қойылған қолы.

Заңгерлік тәжірибеде хаттамаға қойылатын осындай талаптарға қарамастан тергеу хаттамалары тарихи оқиғалардың барысын толық қамти алмағандықтан да оны объективті деп айтуға болмайды. Оның үстіне тергеу хаттамаларының мазмұны тергеушілер тарапынан идеологиялық талаптар мен атқарушы биліктің тапсырмаларына қарай мақсатты түрде ашықтан-ашық бұрмалануын қосыңыз.

С.Қожанов 1937 жылы Ташкент қаласында тұтқынға алынды. 10 шілде күні «аса қауіпті қылмыскер ретінде ерекше күзетпен» Мәскеудегі Бутырка түрмесіне жеткізілді (ЦА ФСБ РФ. Дело №12637 (Султанбек Ходжанов) Л.1). Тергеу құжаттары оның осы түрмеде 1938 жылдың 10 ақпанында атылғанға дейін ұсталғандығын айғақтайды. Оның тергеу ісінде небары үш тергеу хаттамасы ғана тіркелген. Алғашқы тергеу 31-шілде 1937 жылы, екіншісі 28-тамызда, үшіншісі 11-қыркүйекте хатталған. Басқа тергеу хаттамалары іске тіркелмеген.

С.Қожанов Ташкентте қамауға алынған кездегі алдын-ала тергеу хаттамасы іске тіркелмеген. Тергеу хаттамалары арасында 20 шілде күні ПХК комиссары Н.Ежовқа жазған өтініші сақталған. Құжат түпнұсқа, С.Қожановтың өз қолымен жазылған. Осы құжаттағы «Несмотря на мое нахождение в течение 12 лет вне Казахстана, я не прекращал националистическую деятельность и продолжал участвовать в руководстве контрреволюционной деятельностью националистической организации» деп көрсете отырып, Қазақ Өлкелік партия комитетінің хатшысы болған кезінде Семей обкомының хатшысы, кейін Қазөлкекомның ұйымдастыру бөлімінің меңгерушісі болып, қарамағында қызмет істеген Н.И.Ежовтың «бір рет болса да жеке өзінің тергеу жүргізуін» (ЦА ФСБ РФ. Дело №12637 (Султанбек Ходжанов) Л.11-11 об.) өтінеді. Бұл өтініш тергеу ісіне тіркелгенімен оған ешқандай белгі қойылмаған және істе оған сілтеме жасайтын немесе еске салатын ешқандай құжат кездеспейді.

Бұл өтініштен С.Қожановтың үлкен саяси және қылмыстық айыптаумен тұтқынға алынып, қуғындау машинасының алдында тізе бүккен шарасыз

психологиялық ахуалы танылады. Әйтсе де, құрдымға кетіп бара жатқан тағдырына алаңдап, ең соңғы тірек ретінде бұрынғы қызметтесінің тарапынан көмек күткен әлсіз үміттің нышаны аңғарылады. Аса маңызды деп саналған қылмыстық істерді тікелей өз қадағалауына алып, оның нәтижесін Сталинге баяндап отырған Н.Ежовтың С.Қожанов өтініші бойынша онымен кездесуі де мүмкін, кездеспейуі де мүмкін. Қалай болғанда да Ежовтың тергеу ісіне тікелей болса да қатысуы хаттамаланбаған. Содан да, деректік құжат болмаған соң олардың кездесуі туралы әлдеқандай болжам жасау негізсіз болар еді.

Сұлтанбек Қожанов Ташкентте тұтқынға алынып, Мәскеуге жөнелтілуінің себебі – НКВД-ның Орталық аппараты аймақтық құрылымдардың жүргізген «бұқаралық операцияларына» жалпы қадағалау жүргізіп отырған. Ал Орталық аппарат аса маңызды істерді ғана тікелей өз қарамағына алып, тергеу жүргізген және олардың дайындаған істері КСРО Жоғарғы сотының Әскери коллегиясына, сирек жағдайда әскери трибуналдарға үкім шығару үшін жолданып отырған. Ал аймақтық құрылымдар жүргізген істер соттан тыс органдар – үштіктерге жолданған.

С.Қожановтың 31 шілде күнгі алғашқы хаттамасы (ЦА ФСБ РФ. Дело №12637 (Султанбек Ходжанов) Л.12-39) осы күні Н.Ежовтың жолдама хатымен И.Сталинге танысуға ұсынылған. Хаттама айыпталушының қысқаша өмірбаянымен басталады. Тергеушінің алғашқы сұрағы «Сізге мынадай айып тағылады: Сіз кеңес өкіметіне қарсы троцкийшілер мен оңшылдардың орталығымен бірлесіп әрекет еткен кеңеске қарсы пантүркішіл ұйымның басшыларының бірі болып табыласыз. Сізге өзіңіздің кеңеске қарсы жүргізген жасырын әрекеттеріңіздің барлығын мойындап, өз сыбайластарыңызды көрсетуіңізді сұраймыз» деп басталады. Осы алғашқы сұрақ тергеудің қандай бағытта жүргізілгенін және қандай мақсат көздегендігін айқындайды. Бұл схема барлық тергеу хаттамаларына тән болып келеді. Осы хаттамамен танысқан Сталин ондағы көрсетілген қырыққа жуық адамның аты-жөнінің тұсына әртүрлі белгі қойған.

Осы тергеудің алдында тергеуші, өкілетті өкіл Нейман 22 шілде күні айыптау шараларын таңдау және айып тағу туралы қаулы шығарады. Онда С.Қожановқа «кеңеске қарсы ұлтшылдық ұйым басшыларының бірі» деген айып тағылып, тергеу қамауында ұстау керектігі белгіленген (ЦА ФСБ РФ. Дело №12637 (Султанбек Ходжанов) Л.10).

С.Қожановтың екінші тергеу хаттамасы 28-тамыз күні толтырлған. Тергеудің алғашқы бағдарламалық сұрағы оның Өзбекстанда ұзақ уақыт қызмет істегендігін алға тартып, осы республикадағы оңшылдар мен троцкийшілер және пантүркішілермен байланыстарын анықтауға арналған. Осы хаттамада С.Қожанов Өзбекстанда түрлі лауазымдарда қызметтес болған Ф.Ходжаев, А.Икрамов, А.Исламовтармен қатар 16 тұлғаның есімдерін атап, олармен қандай байланыстары болғандығын көрсетеді (ЦА ФСБ РФ. Дело №12637 (Султанбек Ходжанов) Л.40-52).

Хаттама соңында тергеушілер Сұлтанбектің жауаптарына қанағаттанбағандықтарын, Өзбекстандағы сыбайластарын толық атамағандығын айтып, осыған байланысты алдағы уақытта қайта тергеу жүргізілетіндігі ескертіледі.

Ал үшінші, соңғы тергеу хаттамасы 1937 жылы 11 қыркүйекте толтырылған (ЦА ФСБ РФ. Дело №12637 (Султанбек Ходжанов) Л.53-82). Бұл тергеу 31 тамыздағы тергеуде «кеңеске қарсы ұйымдарыңыздың капиталистік елдердің және шетелдік эмигранттық құрылымдардың агентурасымен байланыстарыңызды айтып едіңіз. Осы мәселе бойынша жан-жақты көрсетіп беріңіз» деген сауалмен басталады.

Осы хаттамада Ф.Ходжаев пен Т.Рысқұловтардың 1922, 1923 жж Германияға сапары барысында алғаш Герман өкіметімен саяси байланыстар орнатылғандығынан бастап, шетелдік эмигранттық құрылымдардың басшылары М.Шоқаев,

З.Валидовтармен байланыстарының болғандығын жазады. Осыған байланысты назар аударатын мәселе, Т.Рысқұловтың 3 шілде күнгі хаттамасының 8 парағы С.Қожанов тергеу ісіне тігілгендігі (ЦА ФСБ РФ. Дело №12637 (Султанбек Ходжанов) Л.82-93). Рысқұловтың осы тергеу хаттамасындағы көрсетілімдер Қожановтың хаттамасынан тұтастай орын алған. Белгілі бір трафареттік мәліметердің бір хаттамадан екіншісіне немесе бір айыпталушыдан келесі айыпталушының тергеу хаттамасына көшіп жүруі сияқты фактілері жиі кездеседі. Бұл дәйек тергеу хаттамаларының толтырылу технологиясынан хабар береді. Мысалы, Т.Рысқұловтың жоғарыдағы тергеу хаттамасының көшірмесі С.Қожановтың ісіне тіркелуі біраз жайды аңғартады. Сол сияқты Т.Рысқұлов пен С.Қожановтың тергеу хаттамаларының Н.Төрәқұловқа қатысты бөліктері оның ісіне тіркелген. Мәскеуде тергелген Т.Рысқұлов, Н.Төрәқұлов, С.Қожанов, Н.Нұрмақовтардың тергеу хаттамаларының көшірмелері Алматыда тергелген С.Асфендиаров, С.Сапарбеков, Қ.Қожықов, Ш.Дивеев, Ұ.Құлымбетов, Ә.Досов және т.б. қайраткерлердің істеріне тіркелгендігі де тергеу хаттамаларының қалай түзілгендігін танытады. Тергеу барысында айыпталушымен жүргізілген сұрақ-жауаптардың барлығы хатталып отырмаған. Ең алдымен айыпталушыдан өзінің бүкіл өмірбаянын, қоғамдық-саяси қызметін жазбаша қағазға түсіру талап етілген. Айталық, Н.Төрәқұловтың тергеу ісінде оның өз қолымен жазылған 64 парақтық қолжазбасы, С.Қожановтың ісінде 165 парақтық қолжазбасы сақталған. Ол қолжазбалар тергеушілер тарапынан мұқият тексеріліп, тұтас абзацтар қызыл бояумен сызылып, қоршалып, арнайы белгілер қойылған. Айыпталушының қолжазбасындағы белгіленген тұтастай бөліктер тергеу хаттамаларына көшірілген. Тергеу хаттамаларын құрастырудың осы технологиясы көпшілікті адастырып жүрген біраз мәселелерге жауап бере алады. Ол мәселе белгілі бір қайраткерге өз қызметтестерін «көрсетіп берді», «сатты» деген айыптау стереотипінің негізсіздігі. Біздің жасаған алдын-ала талдауымыз көрсеткендей тергеу хаттамалары тергеушілердің саяси және құқықтық айыптаулардың конструкциясын жоғары органдардың талабына сай өз қалаулары бойынша құрастырған. Бұл хаттамалар айыпталушының еркінен тыс дайындалған тергеушілердің «шығармашылығының» жемісі.

Осындай «көрсетілімдер» (показание) тіпті өзге қайраткерлерді айыптауға «дәлел» ретінде қолданылған. Мысал ретінде Л.Мирзоян республика үкіметінің басшысы Ұ.Құлымбетовты тұтқындау туралы Сталинге жолдаған шифротелеграмасында оның жергілікті ұлтшыл-фашистік ұйым басшыларының бірі екендігін Ш.Дивеев, Қ.Сармолдаев, Т.Жаманмұрынов, А.Асылбеков, Ғ.Тоғжанов, Нұрмақов, Рысқұлов, Қожановтардың көрсетілімдерін негізге алғандығын айтуымызға болады (РГАСПИ. Ф. 558. Оп. 11. Д. 57. Л. 8).

С.Қожановтың бірінші тергеу хаттамасында шетелдік эмиграциялық құрылымдармен байланыс жасаған қазақ қайраткерлері қатарында Дінше Әділов, Германияда оқыған студенттер Ғазымбек Бірімжанов, Сабыр Танашов, Дамолла Батырбаев, Абдрахман Мұңайтпасовтар, ал Батыс Қытай жеріндегі құрылымдармен Ибрагим Жайнақов, Кәрімбай Төлебаевтар арқылы байланыс жасалғандығы көрсетіледі.

Тергеу хаттамасында назар аударатын бір мәселе, Сұлтанбек Н.Төрәқұловқа қатысты оның 1920 жылдың күзінде Орынбордан алашордашылар Халел Досмұхамедов, Жанша Досмұхамедов, Міржақып Дулатов және т.б. шақырып алдыртқандығын, Төрәқұловпен ақылдасып, олардың барлығын жұмысқа орналастырғандығын көрсетеді. Әзірге осы дәйек деректік тұрғыда тиянақ тауып, Ташкентке алаштық қайраткерлердің топтасуы мәселесіне айқындық береді.

Осы тергеу хаттамасында малшаруашылығы саласындағы кеңеске қарсы бүлдіргіш әрекеттер туралы сауал бар. Сұлтанбектің осы сауалға қайтарған жауабы

1934 жылы Алматыда жүргізілген «Кеңеске қарсы бірыңғай жасырын орталық басқарған біртұтас контрреволюциялық ұлтшылдық ұйымдар» (АДПАО, Дело №04693, Том 5) деп аталатын істің тергеу хаттамаларын еске салады. Осы істі республикалық ОГПУ үшінші бөлімінің бастығы Н.И.Нейман жүргізген. Ол осы іс бойынша 1932-34 жж. Б.Аралбаев, И.Тоқтыбаевтардың және басқа да көптеген істерді жүргізген Қазақстан бойынша тәжірибелі маман ретінде 25 сәуір 1937 ж. одақтық НКВД Кадр бөлімінің қарамағына шақырылған. Ол осыған дейін Қазақ КСР НКВД Мемлекеттік қауіпсіздік басқармасы 4-бөлімі бастығының міндетін атқарған. Голощекинмен бірге Қазақстанға ере келген Нейман Н.Ежовпен де бірге қызмет істегендіктен Мәскеуде басталғалы тұрған пантүркішіл топтарды «әшкерелеу» процесін аяқтау үшін таптырмас маман еді.

1937 ж. Бутырка түрмесінде Т.Рысқұлов, С.Қожанов, Н.Төрекұловтарды тергегенде оның Қазақстанда жинаған тәжірибесі қазақ қайраткерлерін тергеуде қолданылды. Оның алдау мен арбау, азаптау мен қорқыту арқылы жасаған жалған конструкциялары қазақ қайраткерлерінің үкімін шығаруға негіз болды.

Сұлтанбек Қожановтың тікелей И.Сталиннің қырына ілінуіне қатысты архивтерде бірқатар құжаттар кездеседі. Сталин 1922 ж. 17 шілдесінде Ортаазиялық бюроның хатшысы Зеленскийге, көшірмесін Қожановқа арнап жолдаған жеделхатта «Рудзутактың үш қайтара шақыруынан түрлі себептермен жалтарған Қожанов Жетісуда көшіріп жіберу *(қоныстанушыларды – авт.)* мен тұтқынға алуды жалғастыруда. Тез арада Жетісуда көшіріп жіберу атаулыны тоқтатып, Қожановты түсінік беру үшін Мәскеуге жіберіңіз» (РГАСПИ Ф.558, Оп.11, Д.28, Л.5) дейді. Қоныстанушылар үшін тартып алынған жерлерді өз иелері – қазақтарға қайтару туралы алаштық идеяны кеңестік биліктің саясатын пайдаланып, іске асырған С.Қожанов осы әрекеті үшін Мәскеуден сөгіс алып қайтқан.

Сталин мен С.Қожанов арасында етене іскер қатынас орнай қоймағанымен Бас хатшы Сұлтанбекті жақсы білген. Бұрынғы КОКП ОК тарихы архивында Сталиннің Сұлтанбектің сөйлеген сөзіне қатысты өз қолымен жазған жазбасы сақталған. Онда «т. ХОДЖАНОВ! Вы говорили сегодня хорошо. Если вы также хорошо работаете на месте (я еще не вполне уверен в этом), я готов стать вашим другом-товарищем. И.СТАЛИН» (РГАСПИ Ф.558, Оп.11, Д.133, Л.4.) деп жазылған. Кейбір тарихшылар бұл жазбаны Сталин Сұлтанбекке жолдаған деп санайды. Шындығында, Сталин қорытынды сөзінде баяндамалар мен жарыссөздерге қатысты өз пікірін білдіру үшін осындай жазбаларды қолданған. Бұл жазбадан Сталиннің Сұлтанбекке деген қатынасының психологиясы аңғарылады.

1926 ж. БК(б)П Қазақ Өлкелік комитетінің III Пленумында Ф.Голощекин Қожанов, Мыңбаев және Сәдуақасовтардың топшылдығын айыптаған шешім қабылдауға қол жеткізген.

Осы кезеңде БК(б)П ОК жауапты нұсқаушы болып қызмет істеп жүрген С.Қожанов Голощекиннің Қазақстанда іске асырмақшы болған саясатының түпкі мақсатын тани алды. Ол саясаттың салдары ауыр болатындығын болжаған Сұлтанбек бұндай әрекетке тосқауыл қою үшін өз басын саяси айыптаудан арашалауды көздеп, 1927 ж. 12 ақпанында БК(б)П Қазақ Өлкелік комитетіне арнайы хат жазады. Бұл хатқа лайықты жауап ала алмаған соң осы жылдың наурыз айынын бас кезінде И.Сталиннің қабылдауында болып, «қожановшылықтың» мән-жайын баяндаған.

Қоғам қайраткері, Сұлтанбектің үзеңгілес серігі Д.Сарқұловтың естелігінде осы кездесуде болған мынадай әңгіме айтылады: «қожановшылықтың» өршіп бара жатқандығына шағымданған Сұлтанбекке Сталин «Сол иығыңнан асырып үш рет түкірсең, ол сөз ұмыт болады» дейді. Сонда Сұлтанбек «мен жүз рет түкірсем де ешқандай өзгеріс болмайды. Ал, жолдас Сталин түкірсе, онда ол сөз өшеді» дейді.

Сонда Сталиннің айтқаны «тіліңе түйнеме шықсын (тифун тебе на язык), шаршап жүрсең демалысқа бар, саған басқа жұмыс береміз» болған екен. Осы қабылдаудың нәтижесінде Сталиннің Голощекинге Сұлтанбек Қожановтың өтініші туралы жазған хатын архивтен таптық. Хат түпнұсқа, Сталиннің өз қолымен жазылған, екі парақтан тұрады. Хат Голощекинге, көшірмесі Қожановқа жолданған. Хатта Қожанов Қазақстандағы жолдастардың оппозицияда немесе оны қолдаушы деп айыптайтындығы жөнінде өтініш айтып, осыған байланысты пікір айтуын сұрағандығын айта келіп «Мен оған БКП-ға оппозицияны қуаттайтындығына, тіпті қатыстылығына шешімді түрде айыптайтын ешқандай негізім жоқ екендігін мәлімдеп, ықыласпен келісімді бердім. Қожановта ұлтшылдық көзқарас сарқыншағы бар екендігін мен білемін. Бұл сарқыншақтар кезінде Қазақстанда орын алған белгілі топшылдық күресте академиялық сипатымен ғана емес, практикалық сипатымен де байқалған болатын. Бірақ, бұл жағдай, әрине Қожановты оппозицияда немесе оны қолдайды деп айыптауға негіз бола алмайды.

Қожанов менімен әңгімелескенде Қазақстандағы қызметінде ұлтшылдық ауытқушылығының болғандығын жоққа шығармады. Ол баспасөз бетінде немесе басқа түрде өзінің қателіктерінен бас тартуға дайын екендігін білдірді. Оның бұл дайындығын тез арада іске асыратындығына - егер Өлкеком осыны талап етсе - мен күманданбаймын. Өлкеком оған бұл істе көмектесуі керек деп ойлаймын. Егер Өлкекомға қажет болса, мен өз тарапымнан ықпал жасауға дайынмын. Москва қаласы 9 наурыз 1927 ж.» (РГАСПИ Ф.558, Оп.11, Д.133, Л.88) деп жазылған.

Осы хатқа жауап ретінде 20 наурыз 1927 ж. С.Қожановтан өз қателіктерінен бас тартуын талап еткен Өлкелік комитеттің хаты И.Сталинге жолданады. С.Қожановтың өз тарапынан бұрынғы қателіктерінен бас тартқаны жөнінде «Еңбекші қазақ» газетінде материал жарық көреді. Голощекин Орталық Комитетпен жазысқан қызмет хаттарында сырғытпа жауаптарымен Қожановтың Қазақстанға қызметке келуіне жол бергісі келмейді. Ақыры, 1927 жылдың соңында Қазақ өлкелік комитеті бюросының Қожановты Қазақстанға қызметке шақырудан бас тартқан шешімін қабылдатып, Мәскеуге жолдайды.

Партиялық-номенклатуралық жүйенің этикасы жоғары инстанцияның тапсырмасын төменгі органдардың сөзсіз орындауына саятын. Голощекиннің Сталин өтінішін орындамауы бұл этикалық қалыпқа сыймайтындығы белгілі. Осыдан келіп «Неге бұлай?» деген сұрақ туындайды.

Сталин хатының мазмұны бұйрыққа емес, өтінішке келеді. Бұл жердегі бірінші мәселе, хатты Сталиннің Голощекинге деген сеніміне селкеу түспей тұрған кезде жазғаны. Үлкен партия ұйымын сеніп тапсырған кадрының ісіне қол сұқпауды көздеген болуы да мүмкін. Сол кезде Голощекиннің Орталық Комитеттің алдындағы беделі жоғары болатын. Өзіне көрсетілген сенім мен құрметті асыра пайдаланып, Сталиннің өтінішін орындамауы да мүмкін. Екінші мәселе Сталиннің қырына ұлтшылдық әрекеттімен іліккен Қожановтың өзіне байланысты болатын. 1922 жылғы Жетісудағы жер-су реформасы, 1923 жылғы ұлт аймақтары кеңесінде, 1924 жылғы ұлттық-территориялық межелеу кезінде ұлтшылдығымен танылған Қожанов Сталин үшін біржағы мықты ұйымдастырушы, елді сөзіне ұйытатын шешен кадр ғана емес, сонымен бірге үнемі қатаң партиялық бақылауда, тізгендеп ұстамаса ырықтан шығып кететін «сенімсіз» национал-коммунистердің бірі еді. Оның тағдырына қатысты Сталиннің сүйейсалды өтініштің мәнін осылай болжамдауға болады.

Қорытынды

Сұлтанбек Қожановтың тергеу хаттамаларына жасалған қысқаша шолу оны тарихи дереккөз ретінде пайдаланудың қажеттігіне көз жеткізеді. Тарихи таным объективті тұжырымдарға негізделуі керек десек, тергеу хаттамалардың дерегін

жалғаны мен өтірігінен аршып алып, ғылыми айналымға ұсынатын уақыт жетті. Бұл жердегі басты мақсат қайраткерлерді тоталитарлық жүйенің жаққан күйесінен тазарту болмақ. Ғылыми орта мен зиялы қауымның ақиқатты қабылдауға дайындығы жетеді деп ойлаймыз.

Қай кезде де тарихи танымның рухани өзегі, ғылыми негізі болады. Кеңестік қоғамда алаштық үлгідегі қайраткерлердің тұлғасын танудағы рухани өзек таптық-партиялық құндылықтар болса, оның ғылыми негізі маркстік-лениндік дүниетаным болғаны белгілі. Ал бүгінгі тәуелсіз қоғамымызда тарихи танымның талабы өзгерді. Мақсат та өзгерді. Қоғам жаңарды, қоғаммен бірге адам да жаңарды. Ендігі кезекте тарихи таным да жаңаруы тиіс.

С.Қожановтың қоғамдық-саяси қызметі ұлтқа қызмет етудің жарқын үлігісі болды. Ол айтыс-тартыспен, қитұрқылығы мол саяси күреспен өткен сан-салалы қызметінде топтық, аймақтық, тіпті таптық мүдделердің деңгейінде қалып қоймай әр кез ұлттық, мемлекеттік биіктен табылды.

Дереккөздер

АДПАО - Архив департамента Полиции Алматинской области
РГАСПИ –Российский Государственный архив социально-политической истории
ЦА ФСБ РФ – Центральный Архив Федеральной Службы Российской Федерации

Sources

AARPD - Archive of the Almaty Region Police Department
RSSPH – Russian State Archive of Socio-Political History
Central Office of the FSB of the Russian Federation – Central Archive of the Federal Service of the Russian Federation

ӘДЕБИЕТТЕР:

Досжан, 1993 - Досжан Д. Абақты. – Алматы. 1993
Жұртбай, 2008. - Жұртбай Т. Ұраным – Алаш! – Алматы: Ел-Шежіре. 2008. Үш томдық.
Закон РФ "О реабилитации жертв политических репрессий" от 18.10.1991 N - Закон РФ "О реабилитации жертв политических репрессий" от 18.10.1991 N 1761-1 (последняя редакция) //Отечественные архивы. 1991. №5. С.3-8
Издание судебно-следственных документов... 1998 - Издание судебно-следственных документов советского периода. Метод.пособие. Росархив. ВНИИДАТ. М.; 1998. С.46
Қасқабасов, 1993 – Қасқабасов С. «Ақ жол» туралы үш құжат. «Ақиқат». 1993. №1. - 89-92 бб.
Кладов, 2011 - Н.В.Кладов. Следственные дела репрессированных: проблема включения источника в научный оборот // Человек- текст- эпохи. Сб.научн.ст. и материалов.– Вып. 4. Аналитические практики и перспективы современного источниковедения /под.ред. Е.Е.Дутчан, В.П.Зиновьева. – Томск: Изд-во Том.ун-та, 2011.–321 с.
Ковальчук, 2002 - Ковальчук Л.В. Методические рекомендации по описанию архивно-следственных дел. Одесса, 2002. с.244
Лубянка, 2004 - Лубянка: Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. 1937-1938 / Сост. В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н.С. Плотникова. — М.: МФД, 2004. — (Серия «Россия. XX век. Документы»). — 736 с.

Перемышленникова, 2000 - Перемышленникова Н.М. Архивно-следственное дело как исторический источник //Вестник архивиста. 2000. №4. С.230)

REFERENSE

Doszhan, 1993 - Doszhan D. Abaqty. – Almaty. 1993.

Zhurtbaj, 2008. - Zhurtbaj T. Uranym – Alash! – Almaty: El-Shezhire. 2008. Ysh tomdyq.

Zakon RF "O reabilitacii zhertv politicheskikh repressij" ot 18.10.1991 N - Zakon RF "O reabilitacii zhertv politicheskikh repressij" ot 18.10.1991 N 1761-1 (poslednyaya redakciya) //Otechestvennye arhivy. 1991. №5. S.3-8.

Izdanie sudebno-sledstvennyh dokumentov... 1998 - Izdanie sudebno-sledstvennyh dokumentov sovetskogo perioda. Metod.posobie. Rosarhiv. VNIIDAT. M.; 1998. S.46.

Qasqabasov, 1993 - Qasqabasov S. «Aq zhol» turaly ush quzhat. «Aqiqat». 1993. №1. - 89-92 bb.

Kladov, 2011 - N.V.Kladov. Sledstvennye dela repressirovannyh: problema vklyucheniya istochnika v nauchnyj oborot // Chelovek-tekst-epohi. Sb.nauchn.st. i materialov. –Vyp. 4. Analiticheskie praktiki i perspektivy sovremennogo istochnikovedeniya /pod.red. E.E.Dutchan, V.P. Zinoveva.– Tomsk: Izd-vo Tom.un-ta, 2011. – 321 s.

Kovalchuk, 2002 - Kovalchuk L.V. Metodicheskie rekomendacii po opisaniyu arhivno-sledstvennyh del. Odessa, 2002. s. 244.

Lubyanka, 2004 - Lubyanka: Stalin i Glavnoe upravlenie gosbezopasnosti NKVD. 1937-1938 / Sost. V.N. Haustov, V.P. Naumov, N.S. Plotnikova. — M.: MFD, 2004. - (Seriya «Rossiya. XX vek. Dokumenty»). - 736 s.

Peremyshlennikova, 2000 - Peremyshlennikova N.M. Arhivno-sledstvennoe delo kak istoricheskij istochnik //Vestnik arhivista. 2000. №4. S.230)